

SAFET BEKTOVIĆ
Institut za sistematsku teologiju
Univerziteta u Kopenhagenu

ETIKA DUŽNOSTI I SUSRET SA BLIŽNJIM: IMANUEL KANT I EMANUEL LEVINAS

Apstrakt. Dva istaknuta moderna filozofa etike, Kant i Levinas, imaju totalno različite poglede na izvornost morala. Kao „biće razuma“ i „slobodne volje“, čovek je – prema Kantu – „autonomni moralni subjekt“ i samozakonodavac. Suprotno tome, Levinas naglašava da moralnost dolazi spolja, u susretu sa „drugim“. To će reći da nije unutrašnja savest, nego „lice drugog“ ono što apeluje i motiviše na moralno delovanje. Ovaj članak je pokušaj usporedbe ova dva gledišta u odnosu na mogućnost ustanovljavanja opštevažećih moralnih principa.

Ključne reči: dobra volja, autonomija, sloboda, Drugi, intersubjektivnost.

U pogledu određivanja čovekovog moralnog statusa – označenim skupom etičko-moralnih vrednosti – mnogi su filozofi polazili od čovekove prirodne, imanentne sklonosti prema dobru kao od osnovnog izvora. Bitna karakteristika većine etičko-filozofskih teorija do Kanta [Immanuel Kant] jeste da su ona, na jedan ili drugi način, bila povezana sa određenim teološkim gledištima. Odnos između teologije i etike je često bio uzročno-posledičan, tako da se tumačenje čovekovog odnosa prema Bogu odlučujuće reflektiralo na formulisanje i ustanovljavanje etičko-moralnog sistema. U slučajevima gde se Bog i religija nisu uzimali kao referenca, moralne norme i etički principi su izražavali postojeće društvene okolnosti i tradicionalno shvatanje dobra.

Kantova filozofija subjektiviteta je, međutim, označila suštinski zaokret ne samo u odnosu na filozofsko promišljanje uopšte već i na shvatanje etičko-moralnih normi. Kant prilazi etici na isti način kao i spoznaji, i naglašava da i u sferi etike, baš kao u sferi spoznaje, postoje elementi koji ne zavise od čovekovog empirijskog iskustva i spoljašnjih okolnosti, već su dati u formi apriornih kategorija. Ti elementi su u ovom slučaju „sloboda volje“ i „zakon praktičkog uma“, i oni imaju određujuću ulogu i u odnosu na ustanovljavanje moralnih normi. Sloboda volje znači slobodu da se sledi zakon, pravilo po sopstvenoj volji, a ne pod spoljašnjom prisilom. Zakon „praktičkog uma“ postoji u svesti čoveka a priori, tj. pre i nezavisno od iskustva, i on je jedini izvor moralnog zakonodavstva, što će reći da je čovek, kao moralni akter, istovremeno i autonomni samo-zakonodavac.

Moralne norme se, po Kantu, ne izvode empirijskim istraživanjem na osnovu primera niti pak logičkim zaključivanjem na osnovu teorijske dedukcije. One su dostupne i najobičnijem zdravom razumu koji je u stanju da apstrahira od čulnih motiva. Zadatak

filozofije morala se, stoga, ne sastoji u „otkrivanju“ i formulisanju etičko-moralnih normi – jer su one unaprijed date – već u njihovom obrazlaganju i tumačenju njihove obavezanosti. Moralne norme su date „na i ti način kao i čisti um, kao nešto o čemu smo svesni a priori, činjenica koja je apodiktički sugurna, kao datost, iako u iskustvu ne možemo naći primer koji je u potpunosti potvrđuje“ (Kant 2000, s. 50).

Izvornost morala

Moralnost po Kantu proističe iz čovekove sposobnost da „izabere“ ono što njegov um „spoznaje kao praktičku nužnost“, i da potom „determiniše“ svoje ponašanje u skladu sa predstavom o toj nužnosti. To je „dobra volja“, volja koja je dobra „sama po sebi“ a ne po onome što je motiviše ili što proizvodi kao posledicu. Ona se ne može graduirati, tj. smanjivati ili povećavati. Dobra volja je ta koja nalaže moralno ponašanje nezavisno od okolnosti, uslova i ciljeva nekog ponašanja. Savršeni izraz „dobre volje“ je dat u formi kategoričkog imperativa: „Deluj samo u skladu sa onom maksimumom, za koju možeš hteti da bude opštevažeći zakon“.

Kao što je već rečeno, obavezanost moralnih normi ne proističe iz čovekove prirode i njegove sklonosti prema dobru. Ona takođe nije rezultat ni čovekove sposobnosti samoodređenja u odnosu na neki postulat ili spoljašnju instancu. Ono normativno se, po Kantu, nikada ne može izvesti iz iskustvenog. To znači da se obavezanost moralnih normi ne može opravdati tumačenjem konsekvenci delovanja. Svako empirijsko saznanje je nesigurno. Osim toga, čovek nikada nema uvid u sve moguće konsekvence, tako da se empirijsko utemeljenje etike mora odbaciti i iz metodoloških razloga. S druge strane, obavezanost moralnog zakona se ne može izvesti ni iz teologije, jer se moralna svest ne temelji na veri u Boga, već obrnuto, vera u Boga je izraz svesti o moralnom savršenstvu, koja je takođe a priori data.

Moralna obaveza, znači, postoji a priori u čoveku. U tom smislu Kantova etika je antropocentrička, budući da tretira čoveka kao „slobodno biće razuma“. Kantovo određenje čoveka je, doduše, dualističko: Čovek je „prirodno biće“ podvrgnuto prirodnim zakonima kauzaliteta kao i ostala prirodna bića, ali on je istovremeno i „biće uma“, koje je, za razliku od svih drugih bića, slobodno od „prirodne prisile“ i „autonomno“ sledi zakone uma. Samo ono delovanje koje proističe iz slobodnog sleđenja uma jeste moralno i obavezujuće. Delovanje koje proističe iz čovekove prirode je uvek motivisano „željom“ ili „prisilom“, i zato nema karakter niti slobodnog niti opštevažećeg. Kant se takođe distancira od Hjumovog [David Hume] obrazloženja etike na osnovu čovekove sposobnosti razlikovanja dobra i zla („moral sense“), i ističe da „osećanja“ takođe pripadaju moralnom činu. Jer, prijatno je (u emotivnom smislu) izvršiti svoju obavezu, i to je upravo potvrda ispravnosti moralnog zakona.

Jedan drugi veliki mislilac etike, Emmanuel Levinas [Emmanuel Lévinas (1906-1995)], ima sasvim drugačije polazište od Kanta. Čovek po Levinasu nije subjekt morala, već naprosto akter moralnog čina. Moralni subjekt je – Drugi, tj. druge osobe koje čovek susreće u spoljašnjem svijetu. To znači da moral ne dolazi iznutra, već spolja. Moralni akter „prima“ moralni imperativ spolja u susretu s Licem Drugog, koje, po Levinasu, ima metafizički karakter. Lice je, naime, ono koje „razotkriva“ i „svedoči“ ljudskost u

formi konkretne pojavnosti, tako da susret sa Drugim prevazilazi spontanitet i čulnost, te proizvodi – zahvaljujući apelu Lica – obavezujuću moralnost. Bez susreta sa Drugim nema niti moralne odgovornosti niti osnove za određenje etičkog odnosa kao takvog.

Levinas se bavi ontološkim karakterom intersubjektiviteta na jedan sasvim novi i drugačiji način. On je vrlo kritičan prema tradicionalnom, filozofskom shvatanju subjekta, jer u „tendenciji apsolutizovanja slobode subjekta“ vidi osnovu za „narcisizam“, „totalitarizam“ i „nasilje“. Suština novog tumačenja intersubjektiviteta je u tome da se drugost ne izvodi iz Jastva i Istog, i da se egzistencija drugog čoveka ne redukuje na „objektivno postojanje“. Takvo shvatanje utemeljuje etiku kao „učenje o pravdi na osnovi susretu sa drugim“, pri čemu „empatija“ koja stoji u središtu tog odnosa totalno eliminiše mogućnost potčinjavanja i nasilja¹.

Kant, dakle, uzima odnos pojedinca prema samom sebi kao osnovicu morala, pri čemu se odnos prema drugima „izvodi“ iz tog samoodnosa, dok Levinas čini upravo suprotno. Njegovo polazište je susret čoveka sa drugim čovekom a ne susret čoveka sa samim sobom.

Pomerajući fokus na odnos prema drugom, kojeg takode naziva „bližnjim“, Levinas se okreće ne samo protiv etike dužnosti (Kant), već istovremeno i protiv etike utilitarizma odnosno užitka (Bentam [Jeremy Bentham], Mil [James Mill]), kao etičkih opcija koje stavljaju u centar čovekov odnos prema samom sebi. Odnos prema drugom kao suštinski aspekt moralnog odnosa, naravno, nije Levinasov izum. Još je Aristotel snažno isticao altruizam, odnosno činjenje dobra (prema drugome) a da se pri tome ne izvlači korist za sebe. Novost je, međutim, u tome što Levinas, upravo na temelju aristotelovskog shvatanja drugog kao sebi ravnom, i naročito jevrejsko-kršćanskog shvatanja bližnjeg, radikalizuje moralni status drugog, dajući mu ne samo primat, već jedan metafizički, transcendentni karakter.

Moralni respekt i drugi

Drugi je za Levinasa sinonim za potpunu drugost, stvarnost koja se ne može unaprijed predstaviti niti pak učiniti objektom mišljenja ili vladanja. Jer, kada bi se Drugi i mogao predstaviti, on bi time bio reduciran na intelektualni objekt. Doduše, Drugi kao „apsolutno nova stvarnost“ (l'absolument nouveau) dobija svoje značenje tek u susretu sa mnom, „licem u lice“. Tu se Drugi pokazuje kao moja drugost, ne zato što se potpuno razlikuje od mene, već zato što svojom egzistencijom omogućava moju samosvest. Drugi nije niti „običan“ niti „specijalan“ „primerak ljudske vrste“; to je formalnost. Drugi je „stranac“ (onaj s kim se ne deli domovina) prema kojem se ne može imati predstava pre nego što se on pojavi. To je stranac koji ulazi u moj svijet, i svojom slobodom uspostavlja etički odnos sa mnom, upozoravajući me na to da moja sloboda nije apsolutna. Njegovo prisustvo, međutim, ne ugrožava moju slobodu nego je potvrđuje, provocirajući moju odgovornost. Tak na osnovu odgovornosti ja postajem istinski slobodan; moja sloboda prestaje biti apstraktna. Ona dobija konkretnu formu.

¹ O nužnosti etičkog odnosa prema Drugom i apelu Lica Drugog kroz „etički otpor“, Levinas piše na sledeći način: „Drugi se ne postavlja prema meni kao neka veća sila, energija koja se može meriti, neko ko je dio iste celine; on je beskonačna transcendencija. Beskonačnost koja ima snažniji izraz od ubistva, lice koje pruža otpor, samo lice, prvobitni izraz, prva riječ. Ne ubij! To je beskonačnost koja parališe svaku moć... nesavladivim sjajem Lica, totalnom prozirnošću bespomoćnih očiju i nevinosti apsolutne otvorenosti prema transcendentnom. Postoji odnos prema nečemu što ne pruža otpor nego je jednostavno nešto Drugo; otpor nečega što se ne opire - etički otpor“ (Levinas 1993 s. 195)

Kao beskonačna razlika drugi omogućava moju sopstvenu identifikaciju. Moje Ja dolazi do izražaja tek na osnovu susreta s njim. Moralni odnos uspostavljen sa Drugim je ne samo osnova mog identiteta, već je i metafizička osnova moje moralnosti koja prethodi svakoj etičkoj teoriji. Etički apel i moralni respekt ne proističu iz ideje već iz transcendentnosti Lica Drugog, koje ima karakter Božijeg otkrovenja: ona označava beskonačnu drugost koja stavlja čoveka u potpuno novu situaciju i omogućava njegovo samo-razumevanje.

Nasuprot ovome, Kantovo polazište je upravo ideja, ljudskost prisutna u svakom pojedincu, umnost kao opštost koja karakteriše ljudsku vrstu. Moralni respekt se stoga ne odnosi na specifični izraz ljudskosti i doživljaj drugog pojedinca, već na samosvest i samorespekt. Kantova etika je etika apriorne dužnosti, i u isto vreme je univerzalistička, jer se odnosi na ono opšte/univerzalno što različitim pojedincima obezbeđuje moralni status – umnost. Za razliku od Levinasa, koji insistira na partikularnoj razlici i unikatnosti susreta sa drugim kao na određujućem faktoru među-personalnog odnosa, Kant naglasava opštost, principijelnu jednakost kao temeljnu mogućnost među-personalnog odnosa.

Univerzalizam versus partikularizam

Po Kantu je čovek sâm kao autonomno umno biće, dakle, izvor moralosti. Postojanje apriornih kategorija u praktičkom umu je pretpostavka i uslov za autonomiju moralnog samozakonodavstva. Ideja čovjeka, ljudskosti i morala nalazi svoju potvrdu u razumevanju važnosti ovih kategorija. Ustanovljavanje univerzalnih etičkih principa koji ne zavise od spoljašnjih faktora je osnovni cilj Kantovog etičkog učenja.

Postavljajući Drugog u centar moralnog odnosa, pri čemu susret sa Licem Drugog dobija transcendentni karakter, Levinas dopušta da prostor – kao medij susreta – postane preduslov moralnosti. Pošto susret nije mogućan izvan prostora, a moral nije mogućan bez susreta, to znači da je moralna autonomija ličnosti uslovljena i ograničena spolja.

Drugi Levinasov problem proističe iz činjenice da u svetu ima mnogo više „drugih“ pojedinaca nego što je „drugih Lica“ koja srećemo, tako da se ovo drugo ne može uvek uzimati kao merilo za ono prvo. Lica koja nama lično nešto govore i koja se pojavljuju kao akteri u našem etičkom iskustvu, mogu biti polazište našeg moralnog prosuđivanja, ali ne mogu nadomestiti ukupnost etičko-moralnih relacija. Šta ukoliko se susret sa drugim Licem uopšte ne događa? Postoji li odgovornost ukoliko nema susreta? Iskustvo sa drugim i doživljaj Lica Drugog svakako može biti osnova partikularne percepcije čoveka, ali ne i univerzalnog tumačenje ljudskog bivstvovanja.

S druge strane, Levinas ima takođe prigovor u odnosu na Kantovo shvatanje etike i morala. Prigovor se tiče problema totaliteta i pluraliteta a u odnosu na konkretizaciju čovekove slobode. U postuliranju moralne dužnosti kao autonomnog principa, Levinas vidi izraz za „objektivizaciju“ slobode. Takva dužnost je za njega apstraktna kategorija koja odgovara „totalitetu“, primatu „Jastva“ i filozofiji „Ja-subjekta“ u kojoj nema mesta za istinsku razliku, i po kojoj se drugi svodi na objekat². Pluralitet, međutim, pretpostavlja postojanje drugog kao beskonačne razlike, a to je ono što – po Levinasu – isključuju

² Za razliku od dužnosti koja ne menja karakter pod uticajem nekog spoljašnjeg elementa, odgovornost je, po Levinasu, uzrokovana spolja. Ona znači „od-govor“ na ono sa čime se suočavamo u spoljašnjem svijetu, i kao takva ona omogućava naš izbor i slobodu.

Kantov Um i ideju čoveka kao umnog bića. „Um čini ljudsko društvo mogućim, ali društvo koje bi se sastojalo isključivo od umnih bića, moralo bi propasti. O čemu bi jedno potpuno umno biće moglo razgovarati sa drugim potpuno umnim bićem? Budući da um nema množinu, pitanje je kako bi ti bezbrojni 'umovi' uopšte mogli da se razlikuju“ (Lévinas 1993. s. 114).

Literatura

Harste, Gorm (red): *Kompleksitet og Dommekraft. Immanuel Kant om politik, æstetik og natur*. Nordisk sommeruniversitet, Aalborg, 1994.

Kant, Immanuel: *Kritik af den praktiske fornuft*, Hans Reitzels Forlag, København, 2000.

Lévinas, Emmanuel: *Fænomenologi og etik*, Gyldendal, København, 2002.

Lévinas, Emmanuel: *Totalitet og Uendelighed*, Hans Reitzels Forlag, København, 1993.

Safet Bektović University, København Summary

Kant and Lévinas are two prominent modern philosophers of ethic who have totally different views of the origin of moral. As a „rational being“ with a „free will“, a human being is – according Kant – an „autonomous moral subject“ and one’s own lawgiver. In opposition to this, Lévinas emphasizes that morality originates from outside, through the encounter with „the other“. This means that it is not one’s inner consciousness, but „the face of the other“ that appeals to and motivates moral action. This article is an attempt to compare the two views in relation to a possible foundation of universal moral principles.